

चित्रकार गोपाळ दामोदर देअुस्कर

एक आगळे व्यक्तिमत्व

८ फेब्रुवारी १९९५ रोजी गोपाळ दामोदर देअुस्कर या थोर कला तपस्व्याची प्रथम पुण्यतिथी झाली. चित्रकलाजगतातील त्यांचा असामान्य दर्जा व व्यक्तिचित्र (पोट्रेट) कलेतील अद्वितीय स्थान चिरकाल टिकून राहील यात शंका नाही. असामान्य व्यक्तिमत्व व उत्तुंग शिखराचे कलावैभव लाभलेली असाधारण व्यक्ती अगदी जवळून पाहण्याचा ज्या काही मोजक्या व्यक्तींना योग आला त्यात मी एक भाग्यवान होते. त्यांचे दैनंदिन जीवनाशी जोडलेले तत्त्वज्ञान व त्यांची कला यांच्यात एक तयार झालेले अजब रसायन मला सतत दिसून येत असे. त्यांनी त्यांच्या कलेशी अत्यंत एकरूपता साधली होती. त्यासाठी त्यांनी वैयक्तिक जीवनात अनेकांशी गैरसमज निर्माण करून घेतले. लोकांचा रोष व वैयक्तिक वैरही पत्करले पण स्वतःच्या कलेशी मात्र ते अत्यंत प्रामाणिक व एकनिष्ठ राहिले. स्वतःच्या कलेवरचे प्रेम, निष्ठा, चिकाटी कधी ढळू दिली नाही. यातून आम्हांला (मला) त्यांच्यातील एक दर्जेदार व वेगळ्या प्रकारचा कलावंत पहायला मिळाला.

बापू देअुस्करांनी स्वतःला जे पटेल ते परखडपणे मांडायला कधी मागेपुढे पाहिले नाही, मग भले त्यात कुणाला राग आला तरी त्याचीपण पर्वा केली नाही. त्यांचे काम चालू असताना वेळी-अवेळी परवानगीशिवाय भेटायला किंवा “त्यांचे फक्त दर्शन हवे आहे” असे सांगणाऱ्या व्हिजिटर्स चा ससेमिरा चुकविण्यासाठी व कामातील तन्मयता भंग होऊन नये यासाठी बहुधा स्वतःबद्दल काही समज-गैरसमज लोकांमध्ये त्यांनी स्वतःहून निर्माण केले. स्वतःबद्दल एक प्रकारचा असा दबदबा निर्माण केला की देअुस्करांच्याजवळ जाणे किंवा त्यांच्या घरात प्रवेश मिळवणे म्हणजे जणू एखाद्या वाघाच्या किंवा सिहाच्या गुहेत प्रवेश करणे अशी सर्वसामान्यपणे लोकांची कल्पना झाली होती. पण बापू म्हणजे ‘फणसासारखे’ होते. बाहेरून काटेरी पण आतून मात्र अत्यंत कोमल, मृदू-मधुर व भावुक वृत्तीचे. निसर्गात-संगीतात हरवून जाणारे. मात्र त्यांचे हे दर्शन लोकांना दुर्मिळ्य होते.

कलाकाराचे व्यक्तिमत्व हे त्याच्या कलाकृतीतून अभिव्यक्त होत असते. बापू देअुस्करांनी स्वतःवर व स्वतःच्या कलेवर अलोट प्रेम केले. आपल्या अखंड कलासाधनेने कलाक्षेत्रात प्रभुत्व गाजवले व अजोड ठसा उमटवला. आपले कलाजीवन शेवटपर्यंत एक कलाविद्यार्थी या नात्याने जगणारे व प्रत्येक क्षण कलेसाठी जपणारे बापू शेवटपर्यंत म्हणत असत की “या कलासागरातील मी एक वाळूचा लहानसा कण आहे. या अफाट समुद्रात माझ्या जीवनात मी जे मिळवले, शिकलो त्यापेक्षा शतपटीने शिकण्यासारखे खूप आहे. पण आयुष्याचे, दिवसाचे २४ तासही कमीच पडतात.

दिवसभर सकाळी ९ ते रात्री ७ - ७.३० वाजेपर्यंत काम केल्यानंतर संध्याकाळी निवांत वेळी काही हळव्या क्षणांत ते हरवून जात व कलेच्या विश्वात रमून मनातील विचार त्यांच्या रोजच्या दैनंदिनीत लिहीत बसत. ते जितके भावुक-कोमल वृत्तीचे होते तितकेच कठोर व “DOWN TO EARTH” होते. त्यांचे व्यक्तिगत जीवन व कलाजीवन इतके अभिन्न होते की त्याचा ठसा त्यांच्या कलेत दृगोचर झालेला दिसतो. त्यांनी चितारलेल्या व्यक्तिचित्रणातील रंगसंगती, रंगांतून व्यक्त होणारी संवेदना, चेहन्यातील बारकावे व कुंचल्याचे कधी नाजूक तर कधी ‘स्ट्रोक’ चे फटकारे एका वेगळ्याच विश्वात घेऊन जात. सर्वच बाबतीतील त्यांचा नीटनेटकेपणा, शिस्तप्रियता, निग्रह, आवर्जून लक्ष ठेवण्यासारखा होता. वेळेच्या बाबतीत ते फार काटेकोर होते. वेळेचे बंधन स्वतःसारखेच इतरांनीही पाळावे हा त्यांचा

कटाक्ष व आग्रह असे. त्या बाबतीत कुठलीही तडजोड मान्य नसे. काही लोकांना हा त्यांच्या स्वभावातील दोष वाटत असे, पण मला मात्र त्यांच्या यशस्वी कलाजीवनाचे ते रहस्य वाटते. वेळेच्या काटेकोरपणाचे एक उदाहरण म्हणून त्यांनी जे. जे. स्कूल ऑफ आर्ट्सच्या विद्यार्थ्यांना जे प्रात्यक्षिक दिले त्याचे देता येईल. समोर घड्याळ ठेवून अगदी दोन तासांत व्यक्तिचित्रण कसे करता येते ते त्यांनी करून दाखवले, तेही ब्रशचा वापर न करता, पैटिंग नाईफचा वापर करून. कामकरी वर्गातील कुरुपतेत जमा होणारी व्यक्ति. रापलेला चेहरा, त्यावरील राठपणा व कठोरपणा अतिशय ठाशीव, तटस्थ असे हुबेहूब निर्माण करून विद्यार्थ्यांना आवाकू केले.

व्यक्तिचित्रणासाठी व्यक्ति निवडताना ते कुठले निकष लावत हे विचारल्यावर त्यांनी सांगितले व्यावसायिक चित्रकाराला समोरची व्यक्तिकशी आहे? त्याचे व्यक्तिमत्त्व कसे आहे? ती व्यक्ती सुंदर आहे की कुरुप उमद्या व्यक्तिमत्त्वाची की रागीट? हे प्रश्न गौण ठरतात. जयपूर संस्थानच्या महाराणी गायत्रीदेवी या जगातील दहा सुंदर स्त्रियांपैकी एक अप्रतीम, सुंदर व्यक्ति, तर जे. जे. मधील प्रात्यक्षिकासाठी बसलेली व्यक्ति जवळजवळ कुरुपातच जमा होणारी होती. तरी दोन्ही व्यक्तींची चित्रे बापूनी सारख्याच तन्मयतेने व प्रभावीरित्या रेखाटली. बापू छायाचित्रावरुन कधीही चित्रे करीत नसत. राजघराण्यातील व्यक्तींनाही त्यांच्यासमोर काही ठराविक वेळ बसावे लागे. राजघराण्यातील चित्रे करीत असताना त्यांना अनेक गमती—जमती अनुभवायला मिळाल्या. बडोदे येथे महाराणी सीतादेवींचे तैलचित्र करीत असताना महाराणी ८ कोटीचे दागिने घालून बसत. त्यामुळे त्यांच्या पाठीमागे सतत संगीनधारी रखवालदार उभे असत. शेवटी त्यांनी महाराणींना सांगितले, “मी काही चोर नाही. आपल्याला महाराजांनी सन्माननीय चित्रकार म्हणून बोलावले आहे व समजा एखाद्या पहारेकच्याला झोपेची झापड आली व त्याची संगीन माझ्या पाठीतून आरपार झाली तर?” तेव्हा पहारेकरी काढण्यात आले व हस्तखेळत वातावरणात चित्र पूर्ण झाले. तसेच एकदा विश्रांतीकालात देअुस्करांनी आपला चिरुट पेटवल्यावर महाराणींनी हरकत घेतली तेव्हा “मी आपला नोकर नाही तर महाराजांनी आमंत्रित केलेला पाहुणा चित्रकार आहे” असेही त्यांनी सौम्य शब्दात, पण ठणकावून सांगितले. ही स्वतः बद्दलची प्रौढी न मानता स्वतःच्या, कलाकाराचा उच्च दर्जा त्यांनी निर्माण केला होता आणि त्याप्रमाणे स्वतःचे स्थान टिकवून ते एखाद्या राजाच्या थाटात जगलेही. कूचबिहार संस्थानच्या महाराणी या बडोदा संस्थानच्या सयाजीराव गायकवाड महाराजांच्या कन्या, त्या बापूना स्वतःचा मुलगा मानीत असत.

बापूचे समृद्ध कलाजीवन १९४० सालानंतर बडोदा संस्थानापासून सुरु झाले. युरोपातील शिक्षण संपल्यानंतर सर जे. जे. स्कूल ऑफ आर्ट मध्ये त्यांची प्रथम ‘भारतीय डायरेक्टर’ म्हणून नेमणूक झाली. पण जेमतेम दोन वर्ष सरकारी नोकरी करून राजीनामा देऊन ते मोकळे झाले व बडोदा संस्थानचे महाराज प्रतापसिंहराव गायकवाड यांच्या राज्यरोहणाच्या सोहळ्याचे भव्य १७ फुटाचे तैलचित्र करायला ते महाराजांच्या आग्रहावरुन बडोदा येथे गेले. ते चित्र आज बडोदायात लक्ष्मी-विलास पॅलेसच्या दरबार हाँलमध्ये विराजमान आहे. त्यानंतर आपल्या १५ वर्षांच्या वास्तव्यात बडोदा राजघराण्यातील व्यक्तींची त्यांनी अनेक तैलचित्र केली. त्यानंतर जयपूर, कूचबिहार, पोरबंदर, जुनागड, हैद्राबाद, धांगद्रा इ. अनेक संस्थानातून आग्रहाची बोलावणी आली व एकामागून एक असा समृद्ध कलाविष्कार घडत गेला. युरोपमध्ये शिक्षण घेण्याअगोदर बॉम्बे आर्ट सोसायटीचे सुवर्णपदक व इतर अनेक संस्थांची पारितोषिके त्यांनी मिळविली होती. सिमला आर्ट सोसायटीच्या “सी इंडिया” या पोस्टरला स्टेट रेल्वेने गौरविले. त्यांचे हे चित्र जगभर पाठविण्यात आले. ते जर्मनीत न्यूरेंबर्ग येथे एका जर्मन कुटुंबात रहात असताना तेथील स्टेशनवर झळकलेले आपले पोस्टर पाहण्याचे भाग्य त्यांना लाभले. हैद्राबाद मधील चारमिनार समोर, पांढरे कपडे घातलेला प्रार्थना करणारा फकीर त्यांनी चित्रित केला होता.

ते ज्या परिवारात रहात होते. त्यांना त्या चित्राचा थोर कलाकार आपल्या घरी रहात आहे हे ऐकून फार बहुमान वाटला.

वंशपरंपरेने कलेची निसर्गदत्त देणगी लाभलेल्या बापूना कलेची ओळख वयाच्या तिसऱ्या-चौथ्या वर्षांपासूनच झालेली होती. हैद्राबादेत पाच-सहा वर्षांच्या वयात, घराच्या पाठीमागे कुंभारवाढ्यात कुंभाराच्या मडक्यांवर वेलवुट्टीची चित्रे काढण्यापासून. घरच्याघरी साबण बनवून त्याची वडी, गणपती किंवा कुठल्याही देवतेचा आकार कोरुन ते विकण्याचा व्यवसायही त्या बालवयात त्यांनी केला. बापू गमतीने म्हणत, ''मी चित्रकार झालो नसतो तर कदाचित टाटा बिर्लासारखा व्यवसायतला 'इंडस्ट्रियालिस्ट' झालो असतो.'' बालवयात दुर्देवाने आईवडीलांचे छत्र हरवले तरी नशिवाने चांगल्या व्यक्ती पाठीशी उभ्या राहिल्याने कलेला खतपाणी मिळत गेले व निजाम सरकारच्या भरघोस शिष्यवृत्तीने आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी झाल्याने, त्यांचा कलाविष्कार सातत्याने बहरत गेला. पुढे लंडन येथे 'रॅयल अँकेडमी' मध्ये मिळालेला प्रवेश हा तर एक बहुमानच! हा बहुमान मिळवणारे ते एकमेव भारतीय आणि तोही स्वतःच्या गुणवत्तेवर! कारण या ठिकाणी प्रथम प्रवेश मिळणेच दुरापास्त. अत्यंत कडक कसोटीतून सर्व रॅयल अँकेडमीशियन परीक्षा घेणार. मग प्रवेश मिळाल्यावर मात्र या संस्थेत विद्यार्थ्यांना एक पास दिला जात असे. मग सर्व शिक्षण मोफत व त्या पासाच्याआधारे युरोपमधील कुठल्याही स्टेट अँकेडमी म्युझियममध्ये अभ्यासासाठी मुक्त प्रवेश दिला जात असे. रोज सकाळी ९ ते रात्री ९ वाजेपर्यंत कडक अध्ययनाच्या कार्यात त्यांनी स्वतःला झोकून दिले. कारण कठोर परिश्रमाशिवाय कुठलीही कलादेवी प्रसन्न होत नसते ही सतत जाणीव, सचोटी, निषा या त्र्यांच्यावर आधारलेल्या त्यांच्यातील कलाकाराने मृत्युपर्यंत कधी मागे वळून पाहिले नाही. वयाच्या ८९ वर्षांपर्यंत ते कार्यरत राहिले. अनेक तन्हेची 'मिडीयम्स' ही प्रयोगाखातर त्यांनी वापरून पाहिली.

पुण्यातील बालगंधर्व रंगमंदिरातील त्यांच्या चित्रामुळे त्यांचा पुण्याशी संबंध आला व नंतर १९७१ सालापासून पुण्याला लो. टिळक यांच्या जीवनावरील ''कर्मयोग'' हे ५०'x ७' आकाराचे भित्तीचित्र लो. टिळकांचे नातू श्री. जयंतराव टिळक यांच्या इच्छेखातर करण्यासाठी ते पुण्यात आले व स्थायिक झाले. टिळक स्मारक मंदिर येथे चित्र चालू असताना अनेक विद्यार्थ्यांना त्यांच्याकडून विनामूल्य शिकण्याचे व मार्गदर्शन घेण्याचे भाग्य लाभले. आतापर्यंतच्या आयुष्यात सर्व चित्रे कुणासाठी तरी, मोबदल्यासाठी, व्यावसायिक स्वरूपाची करावी लागल्याने आयुष्याच्या उत्तरार्धात व्यावसायिक कलाव्यवसाय बंद करून १९७७ पासून पुण्याच्या फर्ग्युसन महाविद्यालयासाठी, त्यांचे संस्थापक व गेल्या शंभरवर्षातील काही नामवंताची भव्य चित्रे 'विनामूल्य देणगी' या स्वरूपात करून देण्याचे त्यांनी ठरविले व त्याप्रमाणे शेवटपर्यंत फर्ग्युसनच्या परिसरात राहून उत्तमोत्तम चित्रे केली.

सध्याच्या ''इंस्टंट'' जगात कलाकारही एका ''इंस्टंट'' रात्रीत निर्माण होतात व तितकेच लवकर नामशेष ही होतात याची त्यांना खंत वाटत असे. पण काळ बदलला. ''इंस्टंट'' चा जमाना आला तरी अभिजातकला कष्टावाचून साध्य होत नाही याची विद्यार्थी वर्गाला जाणीव होईल असेही त्यांना वाटे. स्वतः बरोबरच्या समवयस्क, तसेच मॉडर्न पॅटिंग करणाऱ्या काही तरुण चित्रकारांबद्दल त्यांना आदर होता. ते म्हणत ''कुठलीही कला वाईट नसते. फक्त ती कशा स्वरूपात व्यक्त केली आहे. किंवा पहाणाच्याला ती भावते का? याला महत्त्व जास्त आहे.'' पुणे आकाशवाणीला दिलेल्या मुलाखतीत बापूनी म्हटले, ''माझी कला परिपूर्णतेला पोहोचली आहे असे मला वाटत नाही. परमेश्वराचे संपूर्ण रूप कधी कुणाला उमगत नाही, तेच कलेत आहे.'' कलाक्षेत्रात वयाची ८३ वर्षे घालवलेल्या या थोर कलावंताचे हे उद्गार म्हणजे त्यांचा 'विनय' ही त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाची दुसरी बाजू!

आयुष्याच्या उत्तरार्थात त्यांनी 'अतिंद्रिय' शास्त्रांचा अभ्यास सुरु केला. ज्योतिष व गूढ विज्ञानाचा तर त्यांचा १९५३ सालापासून अभ्यास होताच. C फेब्रुवारी १९९४ च्या 'कुयोग' ची त्यांना आधीच जाणीव झाली होती व ते तसे दोन वर्षे अगोदर माझ्याजवळ बोलूनही दाखवत असत. त्या दीर्घ प्रवासाला जाण्याची मानसिक सिध्दता आधीच झाल्याने ते प्रभुस्मरणात व श्री अककलकोट स्वार्मींच्या प्रार्थनेते रम्माण होत असत.

हा थोर कलाकार C फेब्रुवारी १९९४ रोजी आपल्या कलेचा चिरकाल टिकणारा स्मृतीगंध मागे ठेऊन काळाच्या पडद्याआड गेला तरी त्यांच्या कलाकृतीद्वारे आपला अमूल्य ठेवा जनसागरासाठी मागे ठेऊन गेला आहे. त्यांच्या चित्रांचे 'नेहरु सेंटर' मध्ये भरवलेले प्रदर्शन गोपाळ देअुस्करांसारख्या कलातपस्वीला वाहिलेली एक श्रद्धांजली ठरेल.

- माधवी कामत (जोशी)